

10. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. — Полтава : Довкілля-К., 2006. — 716 с.
11. Скіданова К. Етнічні стереотипи як складові мовної картини світу / Катерина Скіданова // Наукові записки / Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. — Сер. : Філол. науки. — 2009. — Вип. 81 (4). — С. 27—31.
12. Щеглова Л. В. Когнитивные и социальные функции культурных стереотипов / Л. В. Щеглова, С. А. Нечаева. — Волгоград, 2004. — 11 с. : [электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://vspu.ru/kafedra-teorii-i-istorii-kultury/prepodavateli/scheglova-lyudmila-vladimirovna/publikacii>.
13. Юнацька А. Б. Метафора як механізм утворення етнічних номінацій у англійській мові США / Анна Юнацька // Наукові записки / Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. — Сер. : Філол. науки. — 2010. — Вип. 89 (1). — С. 374—377.
14. Žindžiuvienė I. E. Travel Narratives in Retrospection: New Tendencies Versus Tradition / Ingrida Eglė Žindžiuvienė // Žmogus kalbos erdvėje : mokslinių straipsnių tęstinis leidinis / leidžia Vilniaus universiteto Kauno humanitarinio fakulteto Užsienio kalbų katedra. — Kaunas, 2010. — Nr. 6. — P. 145—153.

УДК 811.161.2'42:82-94

А. С. Задорожна

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**Особливості функціонування радянських лінгвоідеологем
у дискурсі шістдесятників
(на матеріалі мемуарів М. Коцюбинської «Книга споминів»
та І. Жиленко «Homo feriens»)**

Задорожна А. С. Особливості функціонування радянських лінгвоідеологем у дискурсі шістдесятників (на матеріалі мемуарів М. Коцюбинської «Книга споминів» та І. Жиленко «Homo feriens»). Здійснено семантичну класифікацію мовних одиниць, які вербалізують ідеологічні поняття, пов'язані з радянською добою. Окреслено основні функції, що їх виконують лінгвоідеологеми в текстах мемуарів. Відзначено особливості відтворення, а також структурної та семантичної трансформації ідеологем у мовотворчості мемуаристок.

Ключові слова: лінгвоідеологема, дискурс, семантика, прагматика, оцінка.

Задорожная А. С. Особенности функционирования советских лингвоидеологем в дискурсе шестидесятников (на материале мемуаров М. Котюбинской «Книга воспоминаний» и И. Жиленко «Homo feriens»). Осуществлена семантическая классификация языковых единиц, вербализирующих идеологические понятия, связанные с советской эпохой. Описываются основные функции, выполняемые лингвоидеологемами в текстах мемуаров. Отмечаются особенности воспроизведения, а также структурной и семантической трансформации идеологем в языковом творчестве мемуаристок.

Ключевые слова: лингвоидеологема, дискурс, семантика, прагматика, оценка.

Zadorozhna A. S. The Peculiarities of Soviet Linguoideologemes Functioning in the Discourse of «Persons of the Sixties» (on the Materials of «The Book of Memories» by M. Kotsyubynska and «Homo feriens» by I. Zhylenko). The semantic classification of lingual units verbalizing Soviet ideological concepts is made. The main functions of such units in the texts of memoirs are shown. The peculiar features of their reproduction as well as structural and semantic transformation of the ideologemes by the writers' linguocreativity.

Key words: linguoideologeme, discourse, semantics, pragmatics, evaluation.

Показовими і значущими особливостями мемуарної мовотворчості шістдесятників є використання лексичних та фразеологічних одиниць, що репрезентують важливі характе-

ристики радянського дискурсу. Такі одиниці в сучасних лінгвістичних дослідженнях отримали назву «ідеологеми». Уперше цей термін у своїх наукових роботах використав М. Бах-

тін, який визначав ідеологему як «експлікацію, спосіб репрезентації тієї чи іншої ідеології» [6:32].

На думку сучасних дослідників, ідеологеми є невід'ємною складовою будь-якої ідеології, «вони виникають у її межах і формують її систему» [9:95]. Тому обов'язковим компонентом лінгвістичного аналізу текстів радянської доби є дослідження подібних одиниць. Цією проблемою в сучасному мовознавстві займається багато вчених, серед яких Н. Купіна, А. Чудінов, О. Малишева, Г. Гусейнов, О. Нахімова, А. Мірошніченко, Л. Вдовиченко, С. Омельченко, С. Журавльов та інші. У науковій літературі існує ряд визначень для цього поняття. Н. Купіна визначає ідеологему як «мовну одиницю, семантика якої покриває ідеологічний денотат або нашаровується на семантику, що покриває денотат неідеологічний» [5:183]. Г. Гусейнов ідеологемою називає «мінімальний відрізок письмового тексту чи потоку мовлення, предмет або символ, який сприймається автором, слухачем, читачем як відсилання — пряме чи опосередковане — до метамови, або до уявного зведення світоглядних норм і фундаментальних ідейних настанов, якими має керуватися суспільство» [2:28]. Дослідники часто наголошують маніпулятивну природу таких одиниць, бо за їх допомогою людині нав'язуються певні погляди та переконання. Ідеологеми є «ефективним засобом впливу на масову свідомість», оскільки цей вплив спрямований «на почуття та емоції, ідеологеми легко запам'ятовуються і, як наслідок, асоціюються надалі з певними моделями поведінки» [9:94].

Проаналізувавши наукові роботи, що стосуються цього питання, ми дійшли висновку, що для послідовності лінгвістичних пошуків і термінологічної ясності у своєму дослідженні ми будемо послуговуватися терміном «лінгвоідеологема». А. О. Мірошніченко розглядає цей термін на основі зіставлення ідеологеми, яку вважає «праксемою свідомості», та лінгвемою, яку виділяє як «праксеми мови». Ціннісно-мовні відповідності, що виникають у ході моделювання між ідеологемою і лінгвемою, дослідник називає лінгвоідеологемою [7].

Отже, предметом нашого дослідження стануть лінгвоідеологеми в мемуарах Михайлини Коцюбинської «Книга споминів» та Ірини Жиленко «Ното feriens». Ми маємо на меті з'ясувати функціональні особливості цих одиниць у текстах спогадів, оцінно-емоційне та прагматичне навантаження.

На основі проаналізованого матеріалу можна виділити певні лексико-семантичні групи лінгвоідеологем у мемуарах М. Коцюбинської та І. Жиленко.

У межах першої семантичної групи виділяємо ідеологеми, що мають загальну семантику 'коло осіб, яким надано статус інакодумців та противників радянського режиму'. До цього кола належить самі авторки та духовно близькі їм люди — когорта шістдесятників, які і є об'єктом номінації. Функцію суб'єктів називання виконують партійні працівники та ідеологи, до чийого дискурсу й належать лінгвоідеологеми з таким значенням. У книгах Ірини Жиленко та Михайлини Коцюбинської представлені розлогі синонімічні ряди лексем, словосполучень та описових конструкцій, що вербалізують відповідну семантику: *націоналістка і антирадянщиця, українські інакодумці, буржуазні націоналісти, зрадник батьківщини* та ін. Переважно такі приклади транлюють мову іншої особи, на яку автор посилається чи не посилається в контексті, або просто є загальновідомими елементами дискурсу:

10 січня 1972-го стартувала широкомасштабна репресивна кампанія проти українських **інакодумців**, вони ж **українські буржуазні націоналісти** [4:66];

Десять через день після аварії нас зібрали в залі видавництва, і парторг повідомив, що на Чорнобильській АЕС сталася пожежа, що нічого страшного не трапилося і не треба піддаватися паніці, яку роздмухують **нестійкі елементи, керовані західними радіоголосами** [4:87].

За допомогою ідеологем-номінативів із вищевказаною семантикою письменниці вербалізують загальноприйняті в радянські часи стереотипи, що стосувалися творчих, національно свідомих та патріотичних людей, які вибивалися зі схеми поведінки, нав'язаної владою.

Досить послідовно письменниці виділяють такі одиниці графічно, наголошуючи відчуження між авторським ідіолоктом і такими ідеологемами:

І ще рядки, за які Козаченко назвав мене **“націоналісткою”** з трибуни письменницького пленуму [3:326].

І. Бондаренко називає такі лінгвоідеологеми антифразисними евфемізмами [1:33]. Часто така номінація супроводжується означеннями з відповідно маркованою оцінкою: *зоологічної націоналістка й антирадянщиця*,

буржуазні націоналісти, “несимістична, загниваюча, з хитаннями”.

Відзначаємо в межах цієї групи і словосполучення на позначення людей, які займаються антирелігійною діяльністю:

Юрко [Юрій Химич] розповідав багато цікавих історій зі своїх мандрів. Зауважив, що в усіх країнах держава охороняє законом дерев'яну архітектуру. Тільки у нас, в Україні, вона по-варварському нищиться **“борцями з релігією”** [3:360].

Авторські оцінки, експліковані контекстом, відрізняються від загальноприйнятих у радянському дискурсі.

Наступну семантичну групу складають лінгвоідеологеми, об'єктом номінації яких є партійні працівники та ідеологи, а суб'єктами називання — коло осіб, до якого належать самі автори:

На галявині невідомо звідки виринало якесь авто, а неподалік розташовувалися підозрілі “грибники” з порожніми кошиками і невитравним тавром **“мистецтвознавців у цивільному”** на обличчі [4:73].

Такі одиниці є іронічними зразками власного дискурсу шістдесятників. У контексті вони вербалізують авторське сприйняття відповідної ідеологічної ситуації в суспільстві, експлікують індивідуально-авторські оцінки та погляди. Лінгвоідеологеми цієї групи виконують функцію власне евфемізмів:

Що ж, ті **“мистецтвознавці в цивільному”** мали-таки свою рацію: дорога до Кочура, справді, вела в діаметрально протилежному напрямку від офіційної ідеологічної облуди, допомагала людині інтелектуально й душевно випростатися, звільнитися від несвободи, набути здатності внутрішнього опору режимові [4:225–226].

Натомість більш прямою номінативною одиницею, позбавленою евфемістичності, є лінгвоідеологема *сексот*. Ця лексема *сексот* використовувалася радянськими органами безпеки на позначення *«секретного сотрудника»*. У розмовній мові вона набуває значення ‘шпигун у якомусь колективі’ [8:538], з яким і функціонує в мемуарах М. Коцюбинської та І. Жиленко. Негативна оцінність цієї лексеми зумовлена і позалінгвальними чинниками, що сформувалися на основі знань та уявлень про діяльність таких осіб, і мовними одиницями, які в контексті підсилюють та увиразнюють семантику ідеологеми:

Дівчата мені кажуть, що я занадто довірлива. Зараз скільки **сексотів** розвелось [3:101].

Реакцію суспільства на поширення явища *сексотства* Ірина Жиленко називає неологізмом *сексотоманія*:

Я повернулася знову в своє українське пекло. [...] У нашій ямі усіх давив гнітючий, загрозливий страх. Інтелігенція хворіла на **сексотоманію**. Кожен у кожному бачив стукача і боявся сказати сміливе слово [3:651].

Використовуючи своєрідну структуру неологізму (порівняймо з лексемами *ігроманія*, *наркоманія*), авторка класифікує це явище як суспільну хворобу.

Третю лексико-семантичну групу складають штампи, створені для номінації груп осіб, об'єднаних спільним ідеологічними поглядами та переконаннями, родом занять. Такі лінгвоідеологеми знов-таки, як і перша група, є зразками радянського дискурсу, у якому вони міфологізуються (за Н. Купіною), створюють нову картину світу, мають відповідні позитивні характеристики та асоціації: *робітничий клас*, *прості радянські люди*, *пролетаріат*, *колектив* та інші. У мовотворчості шістдесятників лексичні одиниці цієї групи зберігають свою семантику, але мають протилежну прагматику:

У районній газеті з'явився пасквіль “Василь Стус, його друзі й вороги”, щедро розтягнений аж на два подання. Устами **“простих радянських людей”** Василя було кваліфіковано мало не як фашиста [4:210].

Ідеологічний штамп стає прикриттям для партійних рішень та вироків, відповідальність за них перекладається на цілий суспільний клас. «Народ» стає засобом боротьби з ідеологічно несвідомими громадянами:

Івана Дзюбу вижбурнули з “Молоді”. [...] І вигнав, звісно, **“колектив”**. Боже бори, щоб там була іще чиясь рука. Тільки — **“колективу”!** [3:566].

Те саме демонструє і наступний контекст, у якому актуалізуються семи маніпулятивності:

Мені було сказано, що я **зводжу наклепи на робітничий клас**, що ці люди присутні на суді (іх, справді, доставили на суд літаком, ясна річ, коштом підсудного) і можуть мені заперечити [4:214].

Послідовною в мемуаристиці шістдесятників є антиномія індивідуального і колекти-

вного як протиставлення свободи вибору і залежності від думки оточення, поглядів та стереотипів, нав'язаних соціумом:

Мій “співрозмовник” доймав мене закликами вступати до Спілки, бо “**колектив багато дає**”. Я мовчала, але він відчув опір у моєму мовчанні і заявив, що з мене ніколи не буде поета, оскільки я не тягнуся до **колективу** [3:571].

До речі, вислів «*колектив багато дає*» демонструє, що лінгвоідеологеми можуть бути репрезентовані не тільки словом чи словосполученням, а й предикативною одиницею — реченням.

Четверту групу ідеологічно маркованих одиниць у мемуарах Михайлини Коцюбинської та Ірини Жиленко складають лінгвоідеологеми, що позначають важливі історичні події в політичному та суспільному житті Радянського Союзу: *перебудова, українізація, післякультурівська відлига*. Часто такі одиниці виконують темпоральну функцію, вказуючи на історичний період, про який ведеться мова:

Десь із кінця 80-х, уже за “**перебудови**”, я почала час від часу бути в Інституті (попервах мені навіть запропонували відновитися в партії...) [4:54];

Просто це був інший гурт, який сформувався вже після “**відлиги**” на принципах відходу від офіціозу і його догм [3:434].

За допомогою цих часових маркерів мемуаристи експлікують особливості того чи іншого періоду історії СРСР, апелюючи до фонових знань читача та доповнюючи їх власними спостереженнями й коментарями:

Накотилися шістдесятницькі хвили **післякультурівського культурного відродження**. П'янке відчуття духовної свободи (хай і вельми обмеженої з сьогоденного погляду), розкіш спілкування з розумово розкутими людьми, спільнота думки й зростання [4:185–186].

До п'ятої семантичної групи лінгвоідеологем належать назви подій, явищ, які мали місце в Радянському Союзі і названі відповідно до практик тогочасного дискурсу. Одиниці цієї групи виконують функцію пояснення, уточнення, мотивації певних ідеологічних рішень. Така функція досягається за рахунок дослівного відтворення мови посадових осіб чи офіційних документів:

Аргументація залізна: фільм [“Тіні забутих предків”] — “**на руку**” імперіалістам. [...] Є офіційна думка, що фільм має такий успіх за кордоном не через свої

художні якості, а через “**спотворення радянської дійсності**” [3:557].

За допомогою введення таких одиниць авторка змальовує особливості радянського дискурсу, спрямованого на нав'язування певних думок та поглядів суспільству.

Фіксуємо трансформації лінгвоідеологем, що належить до цієї групи:

...Вересень 1964 року. Відзначаємо славний ювілей: спільне сімдесятиріччя Алли Горської та Івана Світличного (35+35). Для підготовки й проведення ювілейного вечора створено **Центральний Ювілейний Комітет — ЦЮК**. За столом президії голова ЦЮК Вячеслав Чорновіл. [...] Панує атмосфера явного **культу особи**, й не ювілярів, а голови ЦЮК [4:193].

Словосполучення *культ особи* зазнає семантичної в карнавальній-комічній контексті. Негативно маркована лексична одиниця зі значенням ‘звеличення особи вождя і поклоніння йому, що є характерним для практики тоталітарних держав’ у контексті набуває протилежного, позитивного модусу оцінки. А відому аббревіатуру *ЦК* авторка та її однодумці трансформують не лише семантично, але й структурно, досягаючи комічно-ігрового ефекту.

Одиниці цієї групи можуть мати різноманітну мовну природу з огляду на абстрактність і широту їхньої семантики. Навіть окрема морфема *-izm* набуває статусу не тільки самостійної лексичної одиниці (що має систему відмінкових закінчень), але і яскравої ідеологеми — узагальненого позначення численних радянських ідеологем-номенів. До речі, це не мовленнєвий прийом, а вже усталений засіб мовного рівня, на що вказує його наявність у текстах обох мемуарів. Михайлина Коцюбинська узагальнює численні обвинувачувальні назви шкідливих течій та поглядів:

Білецькому, на жаль, часто доводилося займатися чужими, не сумісними з абсолютною величиною його як науковця, справами, борсатися в тенетах заборон і забобонів, коли потрібна була майже еквілібристична спритність, щоб таки сказати щось по суті й не бути тут же звинуваченим у всіляких “**ізмах**” [4:26].

Ірина Жиленко за допомогою тієї самої одиниці в антитетичній конструкції експлікує власні морально-етичні переконання, визначає пріоритетні для себе цінності, протиставляючи їх менш вартісним ідеологічно зумовленим проблемам:

Я раптом зрозумію (вже починаю розуміти!), що ніщо в житті, порівняно з народженням людини, не має ні сенсу, ні ваги. Що всі людські пристрасті, метушня, боротьба — **ізми**, принципи, догми поряд зі Справжньою Материнською творчістю (найвищою із форм творчості) — це просто сміховинна купа дріб'язку [3:575].

На основі проаналізованого матеріалу ми можемо говорити, що Михайлина Коцюбинська та Ірина Жиленко у своїх спогадах послідовно використовують лінгвоідеологеми для відтворення мовної, політичної та суспільної ситуації радянського часу, вербалізації особливостей радянського дискурсу. Показовим

є те, що для мемуаристок ці одиниці переважно є елементами чужого мовлення та світогляду. У мовотворчості шістдесятників вони виконують функцію трансляторів ідеологічних штампів та стереотипів, забезпечують інформативне наповнення тексту певними історичними фактами та реаліями.

У прагматичному плані ідеологічно мотивовані одиниці виконують оцінну, темпоральну, інформаційно-доповнювальну та кумулятивну функції. Дослідження мовних засобів, що репрезентують особливості радянської мови та дискурсу, є перспективним напрямом сучасної лінгвістики.

Література

1. Бондаренко І. С. «Тоталітарна мова» як особливий лінгвокогнітивний феномен у газетному публіцистичному дискурсі 30–40-х рр. ХХ ст. / І. С. Бондаренко // *Держава та регіони. Сер. : Соц. комунікації.* — 2012. — № 2. — С. 30—35.
2. Гусейнов Г. Ч. Д. С. П. Советские идеологеми в русском дискурсе 1990-х / Гасан Гусейнов. — М. : Три квадрата, 2004. — 269 с.
3. Жиленко І. Ното *feriens* : спогади / Ірина Жиленко. — К. : Смолоскип, 2011. — 816 с.
4. Коцюбинська М. Книга споминів / Михайлина Коцюбинська. — Харків : Акта, 2006. — 286 с.
5. Купина Н. А. Языковое строительство: от системы идеологем к системе культурем / Н. А. Купина // *Русский язык сегодня.* — М., 2000. — С. 182—189.
6. Малышева Е. Г. Идеологема как лингвокогнитивный феномен: определение и классификация / Е. Г. Малышева // *Политическая лингвистика* / гл. ред. А. П. Чудинов ; Урал. гос. пед. ун-т. — Екатеринбург, 2009. — № 4 (30). — С. 32—40.
7. Мирошниченко А. Толкование речи. Основы лингво-идеологического анализа / Андрей Мирошниченко. — Ростов-на-Дону, 1995. — 112 с. [электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.kazhdy.ru/andrey_miroshnichenko/rech/#content
8. Мокиенко В. М. Толковый словарь языка Совдепии / В. М. Мокиенко, Т. Г. Никитина. — СПб. : Фолио-Пресс, 1998. — 704 с.
9. Осипов Г. А. «Конституция», «свобода», «президент»: когнитивно-прагматические особенности политических идеологем в современном американском дискурсе / Г. А. Осипов // *Политическая лингвистика* / гл. ред. А. П. Чудинов ; Урал. гос. пед. ун-т. — Екатеринбург, 2012. — Вып. 3 (41). — С. 95—99.